

**ԲԱՆԱԶԵՎԱՅԻՆ ԲԱՆԱՐՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԺԱՆՐԵՐԻ
ԱՌԱՆՋՆԱՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԱՐՑԱԽԻ ԲԱՆԱՐՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
Արմեն Սարգսյան**

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԱրՊԳ*

Արցախի բանահյուսությունը հայ ժողովրդական բանահյուսության բաղկացուցիչ մասն է կազմում: Բանահյուսական ժանրերը բազմազան են, որոնց մեջ իրենց դիպուկ արտահայտությամբ առանձնանում են առած-ասացվածքները, անեծք-օրհնանքները և հանելուկները:

Առածները փոխաբերական իմաստ ունեցող կարճ ու պատկերավոր ասույթներ ու դատողություններ են, որոնցում կյանքի տարբեր երևույթներ բնութագրվում են սրամտորեն ու կատարյալ ամբողջականությամբ: Դրանք փաստորեն հայ ժողովրդի դարավոր կենսափորձի և հայացքների խտացումներն են՝ գեղարվեստական մեծ ընդհանրացման հասած բանաձևումների մեջ: Իրենց ժանրային հատկանիշով առածներին գրեթե հանընկնում են ասացվածքները, այն տարբերությամբ, որ սովորաբար գործածվում են առանց փոխաբերական իմաստի: Խոր են առած-ասացվածքների արմատները, դրանք գալիս են պատմության խորքերից և շատ դժվար, եթե ոչ անհնար է բացահայտել, թե կոնկրետ որ դարաշրջանում է ստեղծվել դրանցից յուրաքանչյուրը:

Արցախյան առած-ասացվածքների մեջ արտահայտված են բազմաթիվ ու բազմաբնույթ երևույթներ: Առանձին խումբ են կազմում այն ստեղծագործությունները, որոնք ներկայացնում են հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի ապրած միջավայրը, բնավորության գծերը, կենսական պայմանները, քաղաքական կյանքը պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում: Դրեր շարունակ արցախահայությունը կենաց ու մահվան պայքար է մղել օտար զավթիչների դեմ՝ հաճախ ստիպված լինելով դիմելու հարկադրական տեղաշարժերի: Դրա վառ արտահայտությունն է «□լին ք'ը՛ցավ, Վ□լին յը՛կավ»¹ առածը, որի ուղղակի իմաստը արտահայտում է օտար նվաճողների՝ իրար փոխարինելը: Բազում դրերի կենսափորձով արցախցին հանգել է մի հետևության. թշնամու բարեկամությունը կեղծ է և ցանկացած պահի կարող է վնասել, պետք է զգույշ լինել. «Թօրքեն նը-հը՛տ հընգըրօթուն ըրա՛, մըհակը ծը՛րքատ վէ՛ր մէլ տիմիլ»: Թշնամին

¹ Այս և հորվածում բերված մյուս բոլոր օրինակների համար տես Ա.Սարգսյան, Արցախի բանաձևային բանահյուսություն, Ստեփանակերտ, 2009:

անողոք է, բայց և վախկոտ, նրան պետք է պատժել, միայն այդ դեպքում նա կարող է հաշվի նստել քեզ հետ.«Թօրքեն չըբերանը թակիս վէչ, աշնա չի տը՛ռնալ»:

Սոցիալ-քաղաքական կյանքն արտացոլող առած-ասացվածքների մեջ առանձնանում են պանդխտության վերաբերյալ եղած ստեղծագործությունները, որտեղ ներկայացվում է հայրենիքից ու ընտանիքից հեռացած պանդուխտի ծանր ողբերգությունը. «Ղարիբը օրիշին վը՛ղումը մինակ ըրտասունք կըթօղնէ», «Ղարիբին հացը լըղէ յա, ճժրը՝ աղու», «Ղարիբին հը՛տէ մին օրը մին տարէ յա», «Ղարիբին օշը միշտ դըբէտ կինի», «Ղարիբ մարթին վէզը ծօռ կինի», «Ղարիբին հժնգ՛իստը առանց քար կինի»: Սակայն, չնայած կյանքի ծանր պայմաններին, արցախցին հոռետես չէ, չկորցնելով պայծառ ապագայի հեռանկարն ու հույսը՝ նա պայքարում է իր անկախության ու ազատության համար, անդադրում աշխատում. «Յա-յը ումէդավ ա ապրում», «Յայը մինչը՛վ նըղանա վէչ, յը՛տ չի տը՛ռնալ»:

Մի շարք առած-ասացվածքներում ներկայացվում է պատմական Արցախի բնաշխարհը՝ լեռներն ու ձորերը, գետերն ու առուները, դաշտն ու արոտը, քարն ու հողը. «Սարէն սըվէր կավը սարումը կըծընէ», «Սարերը ըրուտալին տը՛ղ ծժիերըն ըն ըրօտում», «Սարը հիշկան պէցժր ինի, կըլխէ ծժնը էնքան շատ կինի», «Յժնդերը շօռ ածած հացը քախծըր կինի», «Ըրասխէն դըրաղէն վեր էշ թժվիլ տա, մօխէրը ինձանավ կըտա», «Ք՛ուռըն էլ ա մժրդ իլժլ, մըհէնգ՛ ա նըմըրդացալ», «Ք՛ուռէն դժրդը Ք՛ուռան վարար ա»:

Յատկանշական է, որ առած-ասացվածքներում տեղ են գտել հիմնականում այն բույսերն ու կենդանիները, որոնք աճում ու ապրում են Արցախի հողում և արցախցու կյանքում կարևոր դեր ունեն. «Խաղուն վեր հըսավ, ծըմէրուկէն մըհալ քըցժի չինիլ», «Ղարաբաղցունը օթըն ա, թօթը, թիյին կօթը», «Ճըղպօրէ ծառէն քարավ տըվօղ շատ կինի», «Արտը վեր նըմըրդօթուն անէ, կավը տօնը կըպահէ», «Էշը վեր կա, վը՛սկէ յա թըրքուն», «Յը՛գնանը քաշժօր մինակ ժրժն կաշին ա գ՛ժդժմ», «Շօնը վեր շօն ա, ժրժն թըզըլատը՛ղը թժմժգ ա պահում», «Կ՛ժլը ընգավ վըխճարէն սժրժն, վա՛յ մինատար», «Օխճան էլ ըն ճար շինում»:

Առած-ասացվածքները հստակորեն ներկայացնում են արցախցու կյանքի պատկերը, հասարակական կենցաղը, սովորույթներն ու հայացքները: Դարեր շարունակ աշխատավոր գյուղացին ճնշվել ու հարստահարվել է ոչ միայն օտար զավթիչների կողմից, այլև իր ազգային տերերից՝ քաջ գիտակցելով հարուստների և աղքատների անհավասարությունը. «Ապրէլ կա՝ յը՛ղ ա, ապրէլ էլ կա՝ լըղէ յա», «Ապրէլ կա՝ արծաթ ա, ապրէլ

կա՝ արկաթ ա», «Ապրել կա՝ մըմնելա փիս ա», «Հարուստը ջուբեն ա թըխում, ք՝սիբը՝ ծույնանը», «Հարուստը ք՝ըսիբին աշխադանքավը կապըրե՝ ք՝ըսիբին միննթթ տակե թուղելավ, ընդըրա վիզին կօռ տինիլավ»:

Բազմաթիվ ստեղծագործություններում արտացոլված են կենցաղային հարաբերությունները: Հատկապես ակնառու են արյունակցական-ազգակցական և ընտանեկան հարաբերություններն ու դրանց հետ առնչվող երևույթները ներկայացնող առած-ասացվածքները, որտեղ ժողովուրդը տվել է ծնողի ու զավակի, եղբոր ու քրոջ, ամուսնու ու կնոջ, հարսի ու սկեսրոջ բնութագիրը՝ բացահայտելով նրանց միջև եղած փոխհարաբերությունը. «Մօրը աշկեն խօխան մըծանալ չի», «Մօրը անեսկը փըռնել չի, ծրծեն կաթնեն տեն կըղնե», «Մօրը մին օրթնանքը օխտը վըրթըբեդու անեսկ կը ք՝նդի», «Մօրը բախտը ըխճըկանը կ՝օտկունը կինի», «Հօրը-մօրան կըման ըշխարքունըս ամմեն հինչ կըքըթենվա», «Հօրը-մօրը դադիրը չըգ՝իդօղը Ըստուծեն դադիրը գ՝իդ՝լ չի», «Ախճիգ՝ը տ՝սի պատ ա», «Տըղան տանը սըթ՝նըն ա, ախճիգ՝ը՝ նըխշընըգ՝ըրը», «Քուրըն ասում ա՝ ախպեր օնիմ, ախպերըն ասում ա՝ քուր չօնիմ», «Ախպերը ախպօրը մը՝նեղը օգ՝իլ չի, փիս ապրելը կօգ՝ի», «Կընգանը պաղեվը մարթը կըպահե, մարթինը՝ կընեգ՝ը», «Մարթինը կընեգ՝ըն ա, կընգանեղը՝ մարթը», «Հարթընը պըլօթուն ըրավ, ըսկեսվօրը քը՝թը դըղեցեն», «Ըսկեսուրը ընգուճեն մինը քառ կըպահե» և այլն:

Արցախյան առած-ասացվածքներում մեծ տեղ ունեն մարդու անձնական ու հասարակական հատկություններին, բնավորությանն ու խառնվածքին նվիրված բանաձևումները: Դրանցում ամենից առաջ վեր են հանվում մարդու դրական հատկանիշները: Ժողովուրդը խորհուրդ է տալիս գործ ունենալ բանիմաց, խելոք, անշահախնդիր մարդկանց հետ. «Խել՝նք մարթին նըհը՝տ քար կըրե, կ՝իժին նըհը՝տ փըլավ մէլ օտել», «Խել՝նք դ՝նքմընը կես պարիկան ա»: Այլ ստեղծագործություններում ներկայացվում են մարդու բացասական հատկությունները՝ ազահությունը, շահամոլությունը, անբարոյականությունը, զոդությունը և այլն. «Տ՝ն-ծը՝ ինձ, խընձօրը՝ ինձ, շըվթ՝լվ վել ա ըշտ՝հըս տամ», «Մինին տօնը նի կացավ, էն մինը կըրակեն յըրա խըրաված ըրավ», «Դըխպին օխտը լ՝գ՝կ կինի», «Կ՝օղը ասից՝ հ՝ըրը օնե, ինըն ա»:

Իմաստուն ու խորն են արցախցու հայացքները աշխատանքի ու հասարակության՝ ժողովրդի մասին: Պետք է գնահատել աշխատանքը («Ըշխըդանքեն կ՝ինը գ՝իդ՝ըր մարթինըն էլ կըգ՝իդ՝»), որը պահանջում է մեծ դժվարություններ («Աշխադանքը էն ա շանը վը՝նունը, հու տըղա յա, կըծե, տ՝ս օնե»): Աշխատանքը ժողովրդի զբաղմունքն է, ժողովուրդն է աշ-

խարհի բոլոր բարիքների ստեղծողը, և մարդը միայն հասարակության մեջ կարող է հաջողության հասնել. «ժողովուրթան տ՛ուս կ'ըվօղէն յա՛ վէգը կըկօտըրէ, յա՛ պօզ'ը»:

Մի շարք ստեղծագործություններում արտացոլված է Աստծո կերպարը: Ժողովուրդը հավատում է ամենակարողի զորությանը, ապավինում նրա արդարադատությանը, բարին ընդունելու ու չարը պատժելու հատկությանը. «Աստուծ ընօղէն ա տամ», «Աստուծ հաց տըվօղէն հացը բօլբօլ ա անում», «Աստուծ հըրօտօղ կըվէն պօզ'էր չի տամ», «Աստուծ էրկուծը՛րքավ ա տամ», «Աստուծ դ՛րդը տըվալ ա, դ՛րմն՛ընն էլ նըհը՛տը»: Սակայն ոչ միշտ է Աստված արդար, և երբեմն նա էլ է թույլ տալիս անարդարություններ. «Աստուծ վէր Աստուծ ա, էլիա դաթունը ծօռ պէներ ա անում», «Աստուծ լ'ավէն տանում ա, փիսին՝ թօղում», «Աստուծ միմին յը՛ղում ա, միմին՝ դաղում»: Ահա թե ինչու արցախցին խորհուրդ է տալիս երկնային տիրոջը. «Ա՛ստուծ, թա կարում չըս մը՛գ պահիս, քըչա՛ց՝ մունք ք'ը՛գ ճըղպօրու մաչու նըման պահինք՛»:

Սրանով չեն սպառվում արցախյան առած-ասացվածքներում արտահայտված գաղափարները, իրականում գրեթե չկա առօրյա ու հասարակական կյանքի, մարդկային հարաբերությունների մի բնագավառ, որ արծարծված չլինի այդ ժանրի ստեղծագործություններում:

Համառ ու արդար է Ղարաբաղցին, կողքահաստ, խոսքը երեսին ասող, նա չի սիրում շողքորթել, ասում է այն, ինչ մտածում է, անկախ նրանից՝ դա վիրավորական, թե՞ հաճելի կլինի դիմացիների. «Ղարաբաղցեն ըստըղավ-ընդըղավ չի ըղնըմ, խօսկը ք'սմա յա ասում»: Ահա թե ինչու նրա խոսքը հաճախ է համենվում անեծք-օրհնանքով:

Անեծքների և օրհնանքների ամենահին և տարածված ըմբռնումը դրանց գերբնական ուժի հավատն է, որի համաձայն անպայման իրագործվում են դրանցում արտահայտված ցանկությունները: Այդ են վկայում առաջօր պատմվող ավանդությունների, զրույցների, հեքիաթների և այլ ժանրերի ստեղծագործություններում տեղ գտած դիպվածները:

Արցախյան ժողովրդական այդ ստեղծագործություններում առանձնապես շեշտվում է Աստծո անեծքի և օրհնանքի ազդեցության զորությունը: Այսպես, երիտասարդ կինը, երեխան գրկին, քարանում է, քանի որ ընդվզել է Աստծո գոյության դեմ, հովիվը, հրաժարվելով Քրիստոսին մի բաժակ կաթ տալուց, նրա անեծքով իր ոչխարների հոտի հետ վեր է ածվում քարակույտի: Այլ դեպքերում Աստծո օրհնությամբ չոր ծառը դալարում է, կենդանանում է հյուրասեր ու աստվածավախ ծնողների մահացած որդին: Իրականություն են դառնում նաև հոր, մոր, կեսուրի, հարսի, աղքատ

մարդու անեծքներն ու օրհնանքները: Իսկ չբեր կանանց անեծքներից զգուշանում են բոլորը. «Սօնգսրզ կընգանը անեսկը փռնօղ կիմի»:

Ընդհանուր առմամբ անեծքն ու օրհնանքը յուրաքանչյուրիս սեփականությունն են. ամեն ոք կարող է օրհնել և անիծել, ինչպես նաև ենթարկվել դրանց: Եվ ամեն ոք ոչ միայն սոսկ անիծել ու անիծվել, օրհնել ու օրհնվել է, այլև հավատացել դրանց զորությանն ու իրականացմանը: Այլ բան է, որ, ըստ ժողովրդի ըմբռնման, դրանք պետք է լինեն տեղին ու արդարացի, այլապես իրականություն չեն դառնա:

Անեծքներն ու օրհնանքները ուղղակի խոսքեր են, որոնք ուղղված են խոսակցին: Սակայն դրանք ամենից առաջ ոչ թե երկխոսություններ, այլ մենախոսություններ են, որոնք արտահայտվում են խոսողի կողմից, և որտեղ խոսակցի ներկայությունն ու խոսքը ամենևին էլ պարտադիր չէ: Դրանց մեջ պարզապես խոսողը իր ցանկությունն է ուղղում խոսակցին՝ լավ թե վատ, բարի թե չար, և այդ ցանկությունը, կախված լինելով խոսողի կամքից, ի վերջո արդյունք է արտաքին որոշ դրդապատճառների: Տվյալ դեպքում խոսակցից, նախքան անեծքի կամ օրհնանքի ենթարկվելը, խոսողի հանդեպ կատարում է որևէ վատ կամ լավ արարք, որից ելնելով էլ՝ խոսողը նրան է ուղղում իր անեծքը կամ օրհնանքը:

Կախված այն հանգամանքից, թե հոգեկան ինչպիսի գրգռվածության է հասցրել խոսողին խոսակցի արարքը, նույնքան չարությամբ կամ բարությանմբ է նա արտահայտում իր անեծքներն ու օրհնանքները:

Համեմատության դեպքում դժվար չէ որոշել «Աղու օտիս», «Գ՛ավուր մընաս», «Աշկըտ հը՛ռա», «Ապըրիս տու», «Պերանըտ քախժըր կենա», «Շուքըվեր իմիս» և «Բալատ թաղիմ», «Ազգավ՛ծուպավ ճիմջվիք՛», «Մազ՛երտ տըխտակեն սանդըրիմ», «Ծառըտ ծաղկե ասթխեր յօր օնե», «Օխտը հարթնավ սուփրա-սեղան նըստիս», «Աստուծ ք՛ը՛գ թեվեր տա, թըռչը-ցընե՛» անեծքների ու օրհնանքների հեղինակների գրգռվածության աստիճանը:

Այսպես, երբ մեկը հակաճառում է կամ ցուցաբերում իր խստասրտությունը, դիմելով նրան՝ երբեմն նույնիսկ ընկերաբար հանդիմանում են «Հաստ կօխկըտ կըտըրվե՛», «Աստուծ կըտըրցընե՛ շան խասյաթըտ» և այլ անեծքներով, որոնք կարելի է որակել նաև խրատական հանդիմանություններ, մինչդեռ նենգ ու խարդախ արարքը արժանանում է բոլոր սահմաններն անցնող՝ «օխտը ըտըժանե՛» հայիոյանքների ու անեծքների, որոնց հեղինակները ամեն կերպ ձգտում են տալ արարքին համապատասխան և նույնիսկ գերազանցող պատասխաններ. «Ըռնըճիճը՛խ տը՛ռնաս», «Մէյդիտ յըրա պըպըլ՛պապալ՛ անիմ», «Մադարըտ տափունը տի-նիմ», «Տըփերան փուշի հըվաքիս» և այլն: Ասել է թե՛ յուրաքանչյուր ա-

նեծք իր իմաստով պայմանավորված է անիծվողի՝ տվյալ պահի որոշակի վարքագծով, խոսքով, արարքով, վերաբերմունքով:

Ըստ էության լինելով պատժի ցանկություններ՝ անեծքները իմաստային տիպաբաժանման դեպքում վերածվում են պատժի ցանկության տեսակների: Ըստ Ա.Յարությունյանի դրանք չորսն են՝ մարմնական պատիժների ցանկություն, սոցիալ-քաղաքացիական պատիժների ցանկություն, բարոյամարմնական պատիժների ցանկություն, հոգեկան պատիժների ցանկություն:¹

Արցախյան անեծքներում ավելի հաճախ արտահայտվում է մարմնական պատիժների ցանկությունը: Ինչ խոսք, որ ամենախիստ պատիժը անիծվողին մահվան դատապարտելն է: Անիծողը փափագում է անիծվողի բնական մահով մեռնելը («Քօն ինիս, յեր չի կէնաս»), սպանվելը («Գ՛ւլլլլ-խարավ տը՛ռնաս»), մանուկ կամ ծաղկուն հասակում մեռնելը («Վէ՛չ մըծանաս, վէ՛չ ծաղկիս»), հարազատների մահը («Մադարըտ թաղիմ», «Ձգիզըտ մը՛ռնէ», «Բալալարըտ կըտօրվին»):

Բազմաթիվ անեծքներում արտահայտվում է անիծվողին հիվանդությամբ, մարմնական ցավերով, կուրացած, անդամալուծված, մարմնական տանջանքների և փորձանքների ենթարկված տեսնելու տենչը. («ՉՁըդ պըկէտ վեր կ'աս», «Քուռանաս, չուլխանաս, քըռանաս», «ՑՁք'ը շըլակիս, շէմբաշէն շօռ կ'աս», «Օխծը կըծէ ք'ը՛գ»):

Սոցիալ-քաղաքացիական անեծքներում ներկայացվում են հակառակորդի ունեզրկման և ծայրահեղ աղքատացման, ինչպես նաև անտեր, անընտանիք, անսերունդ մնալու գաղափարները, որոնք կարևոր նախապայմաններ են մարդկության գոյատևման համար («Տօնըտ էրվի, պըրիշակ տը՛ռնա», «Տանըտ խէրըն ու բարաք'Ձթը կըտըրէ», «Միներտ երկու չի տը՛ռնա», «Սը՛րմըտ կըտըրվէ», «Պէժինք'ըտ կապած մընա», «Օգ'օղ տը՛ռնաս, ըղնիս տըռները, մին կուտուր հաց չի քըթենաս», «Անդար մընաս», «Մըրթամը՛ռ մընաս», «Խուխու իրը՛ս չի տը՛ննաս»):

Բարոյամարմնական պատիժներ ակնկալող անեծքների նպատակն է անիծվողին ենթարկել բարոյական և մարմնական պատիժների: Անիծվողը փափագում է տեսնել նրան աստվածային պատժի ենթարկված՝ անհիշատակ ու անմուրազ, անպատված, հարազատների հիշատակը պղծված («Աստուծ քու դուվանըտ անէ», «Յէռնայինը ք'ը՛գ պատժի», «Աստուծ անըմըտ կըտըրէ», «Բեյմուրազ մընաս», «Մը՛ռալըտ շըները

¹ Յարությունյան Ա., Անեծքը և օրհնանքը հայ բանասիրության մեջ, Երևան, 1975, էջ 199:

քաշ-քաշ անին», «Աը՛վ վը՛ղէն արժան չի տը՛ռնաս», «Խագ՛-խայտառակ տը՛ռնաս»):

Յոգեկան պատժի անեծքները ընդգրկում են անիծվողին կամեցվող հոգեկան տանջանքների, տառապանքների ցանկություններ՝ հոգու կորստյան և տանջանքի, տխրության և վշտի, սգո և սգավորության («Ջըհօն-դօնը ք՛իմիս», «Յօք՛իտ ըռըխավըտ տօս կ՛ա», «Օրախ օր չի տը՛սնաս», «Աշըղ տը՛ռնաս, ըղնիս չօլերը», «Շուվանը ըղնէ տօնըտ»):

Օրհնանքներն իրենց արժարժած գաղափարներով բաժանվում են երկու խմբի՝ ապահովության և պահպանության:¹

Առաջին խմբի օրհնանքներում հիմնականը օրհնվող անձի կամ նրա մերձավորների վիճակը մեկ այլով՝ ավելի լավով փոփոխելու ապահովության փափագն է, իսկ երկրորդ խմբի օրհնանքներում՝ տվյալ վիճակի պահպանության ապահովության:

Արցախահայ բանահյուսության մեջ և՛ քանակով, և՛ բազմազանությամբ աչքի են ընկնում ապահովության բնաձևերը, որտեղ խոսողը խոսակցին ցանկանում է երկար ու ապահով, բարեկեցիկ կյանք, հաջողություն, հռչակ, իղծերի իրականացում, բարեհաջող ամուսնություն, երջանկություն ու սեր, ողորմածություն, հոգեկան հանգիստ, օջախի շենացում, բազմազավակ ընտանիք («Ումբըրըտ էրկան իմի», «Ծը՛րքըտ սպիտակ մըրքավըտ անց կըցընիս», «Տաշտըտ միշտ լիգ՛ը իմի», «Անիս՝ օտիս, անիս վէջ՝ օտիս», «Մինըտ հըզգար տը՛ռնաս», «Տօնըտ շէն կէնաս», «Ընըմավեր տը՛ռնաս», «Ըշտը՛ղ կօխիս՝ կընանչի», «Աստուծ մուրազըտ կըդարէ», «Պարավ կընընչ-կ՛րմուրըտ կապիս», «Մին պերցու ծըրանաք», «Ըղօրմի քա հօր», «Աստուծ հափերութօն տա», «Օջաղըտ շէն կէնաս», «Թուռնատար, ծուռնատար տը՛ռնաս»):

Պահպանության օրհնանքների մեջ օրհնվող անձի կամ նրա հարազատների կյանքի, ունեցվածքի պահպանման գործի, չարից ու փորձանքից ազատ լինելու, Աստծո, սրբերի, Քրիստոսի, հրեշտակների հովանավորությունը վայելելու գաղափարների արտահայտումն է («Աստուծ պահէ ք՛ը՛գ», «Աստուծ պահէ մադարըտ», «Ըստըծու ծը՛րքը տանըտ յըրան իմի», «Շառա, փուրցանքա հը՛ռէ իմիս», «Վը՛նըտ քարու նի չի կ՛ա», «Աստուծ էզգանան կօխկէտ իմի», «Նըհատակը դըլվումըտ իմի»):

Բանաձևային բանահյուսության տարրերից են նաև հանելուկները: Հանելուկի ժանրը ենթադրում է ավարտուն ու պարզ բանաձևեր, կուռ, հակիրճ շարադրանք, փոքր ծավալ՝ սեղմ ձևակերպումներով ներկայաց-

¹ նույնը, էջ 249:

նելով ժողովրդի զարգացման ընթացքը, նրա կացութեանը, աշխարհայացքը, բարոյահոգեբանական առանձնահատկությունները:

Հանելուկների ծագումը շատ հին է և լիովին չբացահայտված: Գիտնականների մեծ մասը կարծում է, որ այդ ժանրի ստեղծագործությունները սկզբնապես հանդես են եկել որպես նախնական մտածողության արտահայտության ձևերից մեկը, և դրանց ծագումը կապում է նախամարդու պայմանական խոսքի հետ: Հնագույն ցեղերի անդամները համոզված էին, որ շրջապատող բուսական և կենդանական աշխարհը ապրում է գիտակից կյանքով և հասկանում է մարդկային լեզուն, ուստի, խուսափելով որոշ առարկաների անունը տալուց, նրանց մասին խոսելիս գործածում էին այլևայլ արտահայտություններ, ինչը և, հավանական է, հիմք է հանդիսացել բանահյուսական այդ ժանրի ստեղծմանը:

Հանելուկ բառը ծագում է *հանել* բայից, որ գրաբարում նշանակում էր «*ի ներքուստ արտաքս, կամ ի խորոց ի վեր ձգել, արտաքսել, ի բաց տանել, ի դուրս տալ*»,¹ ասել է թե՛ բացահայտել, գուշակել, վեր հանել խոր թաքնված ներքին իմաստը: Արցախահայ բարբառում այն ներկայացնում է *պընգըլ, պունգըլ* ձևերով, որոնք հնչյունափոխված տարբերակներն են հին հայերենի *բանկն* կամ *բանգն* բառի և ունեն «*այլաբանական, առասպելական ստահող պատմություն*»² իմաստը՝ *պընգըլ պեն ա, ըսրծնեն սաղ պունգըլ ա* և այլն:

Հանելուկները, չնայած իրենց տարբեր դրսևորումներին, համախմբվում են որոշակի ոճական ձևի մեջ, որի պարզագույն տարբերակը հարցն է, որը պահանջում է պատասխան: Պատահական չէ, որ գերմանացի գիտնական Ֆրիդրիխը այն անվանել է հարցահանելուկ: Արցախյան յուրաքանչյուր հանելուկ պահպանել է հարցադրման եղանակը, որը դրսևորվում է մի շարք հարցական բանաձևումների ձևով՝ *էն հինչըն ա՞, էն հինչ պեն ա՞, էն հու վա՞* և այլն:

Հանելուկներն աչքի են ընկնում իրենց առանձնահատկություններով, որոնցից ամենաընդհանուրը նրանց կառուցվածքն է: Ամեն մի հանելուկ բաղկացած է հանելուկի բուն նշանակությունից և արտաքին պատկերից, որոնք որոշակիության իմաստով տարբերվում են իրարից, չնայած ունեն նաև ներքին ինչ-որ կապ: Գուշակողի խնդիրն է բացահայտել իրենից

¹ Նոր բառագիրք հայկազեան լեզուի, հ II, Երևան, 1981, էջ 45:

² նույնը, հ I, Երևան, 1979, էջ 437:

անկախ գոյություն ունեցող նմանությունները, ինչը հենց հանելուկի լուծումն է: Հանելուկային բուն նշանակության և արտաքին պատկերի կերպավորման ամենատարածված եղանակը այլաբանությունն է, որը Ս.Հարությունյանը բաժանել է հետևյալ տեսակների.¹

ա) *Այլաբանությունը ըստ արտաքին նմանության*, երբ արտաքին պատկերի և բուն նշանակության միջև նկատվում է արտաքին որևէ ընդհանուր գիծ. «*Ծիւն քիւնօց, քօնքը մընաց*» (գետ և կամուրջ): Այստեղ այդ արտաքին նմանությունը շարժման հանգամանքն է, և գետի հոսելու հատկանիշը փոխաբերվել է գնալու հետ:

բ) *Այլաբանությունը ըստ գործառական նմանողության*, երբ հանելուկային և այլաբանական առարկաները համընկնում են որևէ հատկությամբ, գործառությամբ, ինչպես՝ «*Ա՛լ յլ՛ գնը, չա՛լ յլ՛ գնը, հիշքան պէռնիս՝ տար յլ՛ գնը*» (գդալ), որտեղ գդալը այլաբանվել է եզան հետ իր մի բան կրելու, տանելու հատկության պատճառով:

գ) *Այլաբանությունը ըստ հատկանիշների հակաբնական զուգորդման*: Սա այն դեպքն է, երբ արտաքին աշխարհի առարկաների գծերն ու հատկանիշները դասավորվում են այնպես, որ այլաբանական պատկերը վեր է ածվում անիրական, արտասովոր, ոչ տրամաբանական երևույթի կամ հասկացողության «*Մըսէ շամփուր, ըրկաթէ խըրաված*» (մատ և մատանի) «*Ծիքը ըմ տամ, ծիքը՝ կըրծանըմ ա*» (ծխախոտ):

Սրանից էապես տարբերվում է հանելուկների մի շարք, որտեղ բուն նշանակության և արտաքին պատկերի միջև որևէ տարբերություն չկա, և հանելուկի երևույթն ու էությունը համընկնում են իրար: Դրանք իրենք անվանում են իրենց լուծումը. «*Կա՛ թէս, կա՛ թէս, անըմը տամ՝ գ՛իդօս վէչ*» (բահ, թի), «*Տիյլ՛ր քաշ ա, տիվէր քաշ ա*» (ագռավ (քաշ)), «*Ալագ, փալագ, անըմը տամ՝ չըգ՛իդօս*» (փալաս):

Ընդհանուր առմամբ, հանելուկներում առարկաների բազմակողմանի բնութագրումներ չեն տրվում, և հաշվի է առնվում առարկայի ոչ էական, երկրորդական նշանակություն ունեցող որևէ կողմը կամ հատկանիշը: Հենց դա է պատճառը, որ նույն առարկայի վերաբերյալ կազմվել են տարբեր հանելուկներ, որոնցից յուրաքանչյուրում հիմք է ընդունվել այս կամ այն հատկությունը. օրինակ՝ «*Մին պօլիգ՝ մաչին էրկու ջուռռա ծօր*», «*Հօլլօի ա, պօլլլօի ա, մօգ օնէ, ծակ չօնէ*», «*Մին տօն օնինք՝*

¹ Հարությունյան Ս., Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1960, էջ 16:

պատերը արծաթ, մաշը վճճկէ, վեր քընդեցէ, էլ շինվիլ չի» ստեղծագործությունները բնութագրում են ձուն, ընդ որում՝ առաջինի մեջ նկատի է առնվել սպիտակուցի և դեղնուցի առկայությունը, երկրորդի մեջ՝ ձվի՝ անցք չունենալը, բայց նրանից մազավորի՝ ճտի առաջանալը, երրորդի մեջ՝ ձվի կեղևի արծաթագույն, իսկ դեղնուցի ոսկեգույն լինելու երևույթը: Դրան հակառակ՝ արցախցին ստեղծել է հանելուկներ, որոնք կարող են ասվել տարբեր, նույնիսկ սեռով, տեսակով իրարից հեռու առարկաների վերաբերյալ: Դրանք այնուամենայնիվ ունեն ինչ որ ընդհանուր գիծ. «ՏՈւր վճճկը, մաշը մէս» (կրիա, ընկույզ), «Ալալա, բալալա, տար խաղ ըրա, պեր կախ ըրա» (սագ, թառ, մաղ):

Սակայն արցախահայ բանահյուսության մեջ հանդիպում են նաև երկակի, եռակի, բազմակի լուծման առարկաներ ունեցողներ, ինչպես. «Մին թումբ տը՛ղ, թումբէն տակէն մին դՈՂ տը՛ղ, դՈՂին տակէն էրկու ծառ, ծառէն տակէն էրկու գ՛օլ, գ՛օլէն տակէն էրկու նօվ, նօվէն տակէն մին ծէղաց, ճըղացէն տակէն մին թումբ» (գլուխ, ճակատ, հոնքեր, աչքեր, քիթ, բերան, դունչ):

Բազմազան ու բազմաբնույթ է արցախյան հանելուկների թեման: Հանելուկային առարկաների և բանաձևերի մեջ արծարծվել են արցախցուն շրջապատող բուսական և կենդանական աշխարհը, տնտեսական զբաղմունքները, երկրային ու երկնային մարմիններն ու երևույթները, այն, ինչ հնարավոր է տեսնել, լսել, զգալ: Պատահական չէ, որ այս ժանրում առաջին հերթին արտացոլվել են գյուղատնտեսության տարբեր բնագավառներ՝ կապված երկրի տնտեսական բնույթի հետ: Արցախցու համար կարևոր բնագավառ է երկրագործությունը, որ հնուց ի վեր հանդիսացել է հիմնական զբաղմունքներից առաջնայինը: Այսպես՝ «Մին արտ օնին, վարվել չի, մաջի քարերը հըմբարվէլ չի» (երկինք և աստղեր) հանելուկի մեջ ժողովուրդը երկնքի անծայրածիր լինելը կապել է մեծ հողատարածության, իսկ աստղերի առատությունը՝ արցախյան հողերում այնքան տարածված քարերի հետ: Կամի և եզների նկարագրությունն է տրված «Կըլօխը փՈՂ, տակը քար, օթ վըննանէ էրկու սար» ստեղծագործությունում: Ստվար թիվ են կազմում հողագործական տարբեր գործիքների նվիրված հանելուկները. «Հիլի տամ, հիլի-միլի տամ, տափէն տակավը ծիլի-միլի տամ» (գութան), «Մին կութանէ, հՈՐՈՐ ըրխանէ, կօտէ, կօտէ, էլիՈՂ ըրղար» (մանգաղ), «Մին ջանավար կա՝ հիշքան ը՛խըն ընք տամ, քուշտանըմ չի» (ջրաղաց):

Տարածված են նաև այգեգործությանը և բանջարագործությանը նվիրված ստեղծագործությունները, որտեղ բնութագրվում են բազմաթիվ

մրգեր, պտուղներ, բանջարեղեններ, ինչպիսիք են ընկույզը, նուռը, մասուրը, մոշը, մորին, հոնը, թուփը, խաղողը, դդումը, ձմերուկը, բողկը, գազարը, սոխը, եգիպտացորենը. «ՏՍըր աղու, մաչը քախծոր» (ընկույզ), «ՇՉիերը հանիմ, նըստիմ, լՈԳ ինիմ» (սոխ), «Քօսուտ թուլա՝ լըվաշավ պեռնած» (եգիպտացորեն), «Չարը դիք՝ մարը կը՞ռ, խօխան խելունք, թօռնը պը՞լ» (խեչմար, վագ, խաղող, գինի) և այլն:

Երկրագործությանը զուգընթաց արցախցին զբաղվել է անասնապահությանը, թռչնաբուծությանը, մեղվաբուծությանը, շերամապահությանը՝ ստեղծելով տասնյակ հանելուկներ, որտեղ որպես հանելուկային առարկա կամ արտաքին պատկեր հանդես են գալիս եզը, կովը, գոմեշը, էշը, ոչխարը, այծը, ուղտը, հավը, շերամորդը, մեղուն. «Սը՛վ յը՛գնը լուխտցեն, խօխենքը՛ ուրխացեն» (բով և հաց), «Ինքը՛ սարեն յըրա, սարը մաշկեն յըրա» (ուղտը), «Մըռէյիս ինքը՛ ՈրՈ՞ն հՈ՞նգ՛իստը կըտըրըմ ա» (շերամորդ)...

Որոշ գործերում արձագանք են գտել Արցախում տարածված արիեստները: Օրինակ՝ «Կանանչ հինիմ, սպիտակ թիլ տամ, կ՛ՈրմՈր կ՛օրծիմ, թօխ կըտըրիմ» (մոշ), «Չենգ՛ ախպեր՛ մինը քար ա կըրըմ, մը՛կալը պատըն շարըմ» (գուլպայի ճաղեր) հանելուկներից առաջինում տրվում է ուստայնագործության, իսկ երկրորդում՝ որմնադրության ընդհանուր նկարագրությունը: Առավել հաճախակի են հանդիպում կենցաղում գործածվող տարբեր առարկաներ՝ բով, մաղ, շերեփ, գդալ, ճախարակ. կուժ, ասեղ, գուլպա, սանդեք, փափախ և այլն:

Հանելուկային առարկա են դարձել նաև երկինքը, երկնային մարմինները, բնության տարբեր երևույթները՝ աստղերը, ամպը, որոտը, անձրևը, կարկուտը, կայծակը, ծիածանը, ձյունը, քամին: Առավել ընդգծվում են արևն ու լուսինը, որոնք ներկայանում են մերթ քրոջ ու եղբոր, մերթ հով ու տաք բովի, մերթ անձայրածիր արտում վազվզող երկու կաքավների, մերթ էլ՝ պղնձե կաթսայի մեջ դրված ձվերի տեսքով. Որոշ ստեղծագործություններում հանդես են գալիս ժամանակի միավորները. «Մին ծառ օնիմ՝ տըսըրերկու ճըղնանէ, ամմեն ճըղնանը ՈրՈ՞ն տիրը՛վ՝ կեսը սիպտակ, կեսը սը՛վ» (տարի, ամիսներ, օրեր), «Ճըմը՛ռն ա՛՝ կարունքը պատեն, ամը՛ռն ա՛՝ կարունքը պատեն» (գորգ), «Սը՛վ կըծե՛ր հՈրթըն ի վեր քըցիմ, քա մօր պօրտըն ի վեր քըցիմ» (գիշեր):

Արցախյան հանելուկները աչքի են ընկնում նաև իրենց ինքնատիպ ու բարդ արվեստով, կառուցվածքային բազմազանությամբ, գեղարվեստական արտահայտամիջոցների լայնակի դրսևորմամբ, տեղաչափությամբ:

Թերևս բանաձևային բանահյուսության ժանր պետք է համարել նաև գյուղերի մականունները: Դրանք Արցախի այս կամ այն գյուղին և նրա բնակիչներին հարևան գյուղացիների կողմից տրված մականուններ են, որոնք ուղղակի կամ փոխաբերական իմաստով արտացոլում են նրանց հետ կապված զանազան հանգամանքներ: Մի շարք մականուններում ներկայացվում է տվյալ գյուղի դիրքը. «Ծըմակում ապրող հըկուկվը՛ցեք՛», «ԾՐԱՄ ապրող պիթընը՛ցեք՛», «Քարում կորած ըռչըծուրը՛ցեք՛», «Դիք՛ում տըռօտօղ խիրխընը՛ցեք՛»: Հադրութի շրջանի Մելիքաշեն (Միրիշկ՛ալու) գյուղը տեղադրված է բարձունքի վրա, և տարվա բոլոր եղանակներին քամին անպակաս է այդ տեղանքից, ինչը և հիմք է հանդիսացել «Քամե կօլ տըվօղ միրիշկ՛ուկվը՛ցեք՛» մականվան համար: Նույն շրջանի Սարեն շեն (Շաղախ) գյուղը սարի վրա է՝ այնքան բարձր, որ գյուղացիները վերևից են տեսնում ազռավի (քաշ) թռիչքը («Քաշեն փօրեն հասըրաթ սարենշինը՛ցեք՛»), իսկ Թաղասեռ գյուղը, ընդհակառակը, տեղակայված է սարի ստորոտում (Քաշեն մաշկեն հասըրաթ Թըխսըռը՛ցեք՛):

Առանձին խումբ են կազմում այն բանաձևումները, որտեղ ներկայացվում է տվյալ գյուղում տարածված արհեստը՝ «ԴՐԳԻ սըղընխը՛ցեք՛», «Կ՛ը՛վաթ շինօղ հիլըսը՛ցեք՛», «ՊԱՐԱՄ կապօղ դըվըխընը՛ցեք՛», «Մազ՛ կ՛իզ՛ղ հիրհըրը՛ցեք՛», տնայնագործական կամ երկրագործական զբաղմունքը՝ «Ք՛ԱՄԱՐ շինօղ մը՛ծթըղըրը՛ցեք՛», «Թըխմըչար բիջ՛րօղ գիշըցեք՛», «Սօթալ կապօղ խըծըպըրթը՛ցեք՛», «Կըծօ տ՛խտը՛ղ վարօղ ք՛ուրըկը՛ցեք՛», «Լ՛ալ կ՛ումաշ լըծօղ սէյդիշին՛ցեք՛»:

Բազմաթիվ մականունների համար հիմք են հանդիսացել գյուղացիների բացասական հատկանիշները. անհյուրընկալ լինելը՝ «Հացում քօռ քըրըհունը՛ցեք՛», «Ղօնաղ խըռեզ՛ տըվօղ կըսըպըտը՛ցեք՛», «ՀՐԱՄ օր կա, յը՛ր ընցեր սէյդիշին՛ցեք՛», ժլատությունը՝ «Ըսկըպօյ նօրշին՛ցեք՛», «Ցօրենը ծախօղ, կ՛ՐԻ օտօղ նուրուկ՛ըղը՛ցեք՛», խենթությունը՝ «ԴՐԼԻ կալխօզաշին՛ցեք՛», «Պը՛ղ դըզըղը՛ցեք՛», «Պըղըհ՛ԱՅտըրի խընսկըցեք՛», զազրախոսությունը՝ «Լակ-լակ խօսօղ խընըբըղը՛ցեք՛», «Վիր՛հ՛ԱՅ տըվօղ խընըծըխը՛ցեք՛», անլրջությունը՝ «ՍՐԻ՛հ՛ԱՅ սուսըցեք՛», միանտությունը՝ «Դօնգի նինգ՛ըցեք՛», «Ք՛ԱԻ խընուշինըկը՛ցեք՛», հայհոյասիրությունը՝ «Ուշունցատու ըընը՛ցեք՛», կռվարար լինելը՝ «Կըզվարար ճիրըկուսը՛ցեք՛» և այլն:

Որոշ մականուններում էլ ծաղրվում են խոսվածքային առանձնահատկությունները՝ «Նա՛ ասօղ Աճ՛խը՛ցեք՛», «Ռուսօվուր խօսօղ կ՛ԱՐԹըղը՛ցեք՛», այս կամ այն ուտելիքի հանդեպ հակում ունենալը՝ «Շի՛ԱՐ

օտոջ չայլուվը՛ցեք՝», «Գ՛լլլօ օտոջ թըղըվըրթը՛ցեք՝», «Մատաղ օտոջ վընքըցեք՝», մարմնական թերությունները՝ «Փուրընէն տըռօզ մըղըվուզը՛ցեք՝», իսկ «Խօյլու մէհտիշիւնօցեք՝» մականունը վկայում է Ասկերանի շրջանի Մէհտիշեն գյուղի բնակիչների նախնիների՝ Պարսկաստանի Խոյի գավառից գաղթած լինելը:

Սրանցով չեն սպառվում արցախյան բանաձևային բանահյուսության ժանրերն ու այդ ժանրերի ստեղծագործություններում արծարծված թեմաներն ու հանգամանքները: Իրականում դրանք բազմաթիվ են ու բազմազան: Սակայն ամենակուլ ժամանակը իր բացասական ազդեցությունն է ունեցել նաև այս բնագավառում, և պատահական չէ, որ բանահյուսական այլ ժանրերի հետ աստիճանաբար պատմության գիրկն են նետվում նաև բանաձևային բանահյուսության գոհարները, ինչը և ավելի հրատապ է դարձնում դրանց հավաքագրումը:

ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ЖАНРОВ АРЦАХСКОГО
ФОРМУЛЬНОГО ФОЛЬКЛОРА

Армен Саргсян
Резюме

В статье представлены жанровые и смысловые особенности некоторых жанров арцахского формульного фольклора – пословиц-поговорок, анафем, благословлений, загадок, прозвищ сёл; а также приводятся соответствующие примеры.

SPECIFIC FEATURES OF SOME FORMULA FOLKLORE'S
GENRES IN ARTSAKHYAN FOLKLORE.

Armen Sargsyan
Summary

The article represents genre and semantic peculiarities of some genres of Artsakh formular folklore – proverbs and sayings, curses, blessings, enigmas, village nicknames. There are also corresponding examples in the article